

Arquitectura i urbanisme a Girona durant el segle XVIII

Les propostes il·lustrades de Francisco de Zamora

per Montserrat MOLI FRÍGOLA
Universitat de Nàpols

L'urbanisme i l'arquitectura gironina del segle XVIII estan profundament influenciats per les circumstàncies polítiques i sembla basat en dos postulats: *la millora i la construcció de noves fortificacions i l'allunyament dels rius*, ambdós motiu de la constant inestabilitat i de la indefensió de la ciutat. Existeix, però, una dicotomia constant entre el que cal fer i els mitjans per portar-ho a terme, al punt que com que els magnes projectes tenen sempre un cost superior al previst, romanen utòpics. L'únic que fa és reparar els desperfectes i esperar que l'obra aguanti l'atac enemic i l'investida dels rius.

Aquests dos elements, segons el viatger i membre de l'audiència reial de Catalunya, Francisco de Zamora (1757-1812), són també els responsables de la manca d'«*ensanche de la ciudad*».

La complicada història política de la ciutat fa que els màxims constructors siguin essencialment les forces vives: l'exèrcit, l'església i la noblesa en dos grans períodes successius a 1730 i 1770.

Girona 1650

D. Peret Gravador

Grevat a Chevalier de BEAULIEU, les plans et profits des principals villes et lieux de la Principauté de Catalogna, il-lustració 18, París 1650.

París, Bibliothèque Nationale

L'arquitectura militar

Són constants durant els primers quaranta anys del segle els projectes de l'Estat Major de l'Exèrcit, o sia del Cos d'Enginyers militars per a aconseguir un millor sistema defensiu per a la ciutat dels setges, capaç d'aturar l'embranchida francesa. Haurem d'esperar el 1781 perquè Francisco Palomino dibuixi una *Vista meridional de la ciudad de Gerona* «civil». Els projectes de fortificació, millor coneguts com Reials Obres de Fortificació preveuen les Obres Públiques més importants de la ciutat i comprenen la construcció, reparació i manteniment de les muralles, torres i portes de la ciutat, així com la restauració dels baluards, casernes i cossos de guàrdia. Aquestes fortificacions intenten ésser el contrapunt espanyol a la iniciativa de l'Estat Major francès que preparava seriosament el setge de la ciutat. Als plans de Beaulieu (1650), Bodenehr (1678), De Fer (1694, 1696), Baudrand (1695) i els anònims francesos de 1660, 1694 i 1697, s'afegeixen tres mapes complets de la província de Girona (1700 i 1706). Jacques Van Wesel al publicat el 1706 a *Les tablettes guerrieres* d'Amsterdam, al·lusivament rodeja el mapa amb les siluetes de les fortificacions de Roses, Palamós, Camprodon, Puigcerdà i sobretot de Girona, indicant que s'està preparant un atac.

Girona demostra també de preveure-ho, doncs ja el 1706 poc abans de l'ingrés triomfal d'Elisabeth Cristina de Brunswick es fa un cens de les selles, frens i estreps nous i usats disponibles.

El 1708 veu la construcció del fort de Caputxins, el més gran de la ciutat i l'únic que s'aconsegueix construir dels altres projectes i la celebració de grans festes, amb motiu de la benedicció de l'estendard del Regiment dels Espanyols de Girona, festes en les quals predicà un sermó patriòtic Fra Antoni de la Concepció.

Després dels setges soferts per la ciutat el 1711-1712 durant la guerra de Successió a mans de l'exèrcit francès, el Cos d'Enginyers Militars projecta un complex *Pla de recinte fortificat*, complementat per un inacabat *Plan de l'enceinte fortifiée de Gironne* (1710) d'anònim arquitecte espanyol, que són la contraposició al *Plan de la ville et de ses attaques* d'A. Bertran (1711) i a altres cinc plànols de l'Exèrcit Major Francès —dos dels quals còpia del de De Fer del 1694, amb la innovació que un apareix decorat amb un retrat del Duc de Noailles—, que presten la màxima atenció a les operacions efectuades durant la batalla i als desperfectes ocasionats al sistema defensiu de la ciutat, i sobretot per posar en evidència els punts febles.

A conseqüència dels setges del 1711-1712 queda col·lapsada la vida de la *Universitat de les Aligues*, la qual és tancada definitivament el 1717. No obstant, l'Ajuntament paga encara el 1721 el sou als 11 catedràtics en l'esperança d'una propera obertura, esperança que perd però el 1759, moment en el qual decideix no pagar més a Cervera per les cases de la Universitat, malgrat que les rendes de les Aligues passaren a Cervera i als jesuïtes. Els terrenys passaren en canvi a l'Ajuntament, que el mateix 1717 hi efectuà reformes per transformar-la en caserna, us que durarà fins 1790.

Els setges esmentats enrunaren quasi completament la capella de la Mare de Déu de les Puelles situada en un carreró que des de la plaça de la Seu arribava a l'Onyar i malmenaren notablement la capella de Sant Llorenç de les Arenes de l'Ordre del Temple del barri del Mercadal, que fou enderrocada el 1774. També el convent de caputxins del Puig Alger, en el qual el guardià entregà el 1713 339 rajols per a la reconstrucció del forn del convent.

Derruïdes quedaren també l'11 % de les cases i causaren seriosos danys a un altre 13 %, amb la qual cosa s'havia de reconstruir un quart de la ciutat. Es reconstruïren entre altres

les cases Colls-Labayen (1710), Laporte (1711) i Prats (1715), l'última d'elles segons projecte del mestre de cases Felip Salvador en col·laboració amb el mestre fuster Josep Rovira.

Mentre l'Estat Major Francès sembla oblidar-se de la ciutat i publica novament el gravat de Beaulieu del 1650, ajornat per Álvarez de Colmenar a *Les delices de l'Espagne et du Portugal* (1715) el que demostra una gran distensió, Girona continua preparant-se per un nou atac, reconstruint i nomenant un *quartel-maestro*, càrrec vitalici, amb l'elevat sou de 150 lliures que s'encarregarà «de la construcción y reparación de quarteles y casas que ocupa la guarnición de los alojamientos y de varias dependencias».

L'Ajuntament nomena també dos obrers amb càrrec biennal i sou de 25 lliures per inspeccionar i «evitar perjuizios a los Vecinos en las Obras Públicas», que comencen a actuar el 1715.

Les males condicions de la fàbrica d'esmolat ferro i fer claus de la font del Sitjar, l'enrunament del molí polvorer de Miquel Xauvet a la Manola i sobretot l'incendi d'un magatzem de polvora i plom, propietat de Joan Oliveras, mestre de cases, el 1718, al centre de la ciutat, fan que el ram de guerra es plantegi la necessitat de la construcció d'un recinte fortificat més segur i aïllat del centre urbà, capaç de convertir la ciutat en *inmortal* i sobretot en la *Gironne, ville fort de l'Espagne* (1694) de Nicole De Fer, que curiosament publica una segona edició del seu plànol de la ciutat el 1723.

Tot això dona lloc a un *Tercer Pla general dels forts de la plaça de Girona* (1720-1725), obra d'Alexandre de Rez, Juan Bernardo de Froshé, enginyers militars, en col·laboració amb altres anònims enginyers del mateix cos. Preveu la consolidació dels perfils de les muralles, de l'habitatge del Governador i del Baluard de la Santa Creu, la construcció d'una mitja lluna i un «revellín» al costat dret del castell de Montjuïc, que sembla trobar-se en pèssimes condicions. També d'un arsenal i un polvorí-magatzem-hangar proper a Girona amb un sistema de voltes a prova de bomba i la restauració del Portal de Santa Maria i de les casernes de la ciutat (1723-1728), dirigida per un mestre de fortificacions no millor conegut.

L'Ajuntament dicta també les primeres normes que regularan la reparació d'edificis (1720) i que faran aplicar els dos obrers encarregats de controlar la bona marxa de les construccions.

L'ambient de guerra i pau és tan evident que es manifesta àdhuc a les festes, fins al punt que mentre els partidaris de l'Arxiduc exigeixen la presència a les processons de l'àliga, que per a ells simbolitza el poder austríac, els partidaris de Felip V promouen fastuses celebracions amb motiu de la *proclamació de Lluís I*.

Les *fortificacions del quart període* (1730-1737) són les més serioses i indicades, potser perquè s'espera l'arribada a la ciutat del Príncep Carles de Borbó.

Obra de Carles Baranguer, Josep Fabrè, Miguel Marín, Joan Baptista Mac-Even i anònims enginyers militars, representa la rèplica al plànol de J. Ratelland fixant la jurisdicció, veïnatge i distància de Girona. El nou pla preveu l'ampliació amb un nou cos del baluard de Santa Anna, la consolidació de la torre Gironella, del reste de les muralles i del baluard del Condestable. També la conversió en fortí del fort de Caputxins al Puig Alger extramurs i la construcció d'un nou reducte «con traguardia a la izquierda de Montjuich» així com la reforma de les Portes d'en Vila i del Mercadal i la fortificació de la part esquerra del convent de dominics segons un projecte del 1731 de Francesc Soriano i un anònim enginyer militar.

Promouen també un *Pla general de restauració de les casernes per a la tropa* (1731-1741) a la Rambla, Alemanys, Santa Clara, Barca i de la caserna de cavalleria. També la construcció de nous pavellons a la Torre Gironella —en terrenys que pertanyien en part als Corredors del Coll i als Jurats de Girona— i la transformació de part del vell convent d'agustins, malmenat per l'aiguat del 1732, en caserna.

Girona. Fortificacions 1711.
 Planol de Girona, assetjada per el Duc de Noailles i tornada al Rei de França (24 de gener de 1711)
 Gravat.
 París. Bibliothèque Nationale.

Es realitzen nombroses reformes a altres edificis del ram de guerra, a les cases i als magatzems oficials, en un neogòtic força anticipador. L'important reforma de la caserna de la plaça de les Cols comporta també la urbanització del carrer per la part de l'Onyar, en la qual Felip Salvador, mestre de cases, i Josep Rovira, mestre fuster, efectuen obres de fortificació per valor de 325 lliures i 7 sous a les cases Dalmau i Nadal Varabau.

És també en aquest moment quan l'Ajuntament no sols renova les ordenances relatives a obres (1732) sinó que decideix restablir els acords municipals de 1678-1680, mitjançant els quals els pagesos del pla de Girona estan obligats a transportar calç, fusta i palla per a la reparació de les muralles de la ciutat. I ja el 1733 foren transportades 4000. quarteres de calç i el 1734 es registren els primers pagaments per aquests treballs, fet que prova que aquesta vegada la consolidació de les fortificacions de la ciutat és quelcom que es vol portar a terme. Zamora es fa, però, ressò de les lamentacions dels gironins contra el ram de guerra, en estar la ciutat com diu Madoz «sujeta a las incomodidades propias de las poblaciones fortificadas, que estrechan tanto los primitivos límites de su expansión», ja que «desde el año 1740 [están] destruidos y cansados los dueños [de árboles], para no plantar más, recelosos de iguales cortes sin pagarles lo justo, cortándoles los árboles que les dan frutos, cortándoles a ellos la libertad de cortarlos, o exigiéndoles por la licencia muchos dineros y formalidades, y, finalmente no pagándoles el estrago que hacen los árboles grandes al tiempo de sacarlos con los carros, ni cuidando evitarlo, sin tener la condescendencia de dejar los que están inmediatos a las casas o sirven de recreación a sus dueños».

L'Ajuntament de Girona també pren l'acord de pagar mensualment o trimestralment al Gremi d'Enginyers Militars i es crea el 1737 la *Junta de Reials Obres*, a la qual dota d'un reglament relatiu a com s'han d'efectuar aquestes obres.

L'ambient pacificador del regnat de Ferran VI, la proclamació del qual fou celebrada a Girona amb gran magnificència, fa que fins el 1770 sigui construït solament un *polvorí* i un edifici a part per al cos de guàrdia (1756) entre el fort de caputxins i el Calvari, sota la direcció de Josep Cisterna, anomenat mestre de fortificacions el 1751. Es reformen també els Portals del Mercadal (1747) i de Nostra Senyora (1760) per l'últim dels quals es crea el càrrec de credencer en la persona d'Esteve Geonés, nomenament que indica que la ciutat vol tenir ben controlats els accessos.

Uns enginyers militars anònims efectuen un *nou pla de fortificacions* més modest el 1770, que però no es realitzà, si atenem al que escriuen il·lustres viatgers que visiten la ciutat, doncs malgrat tot aquest gran desplegament de mitjans, la situació defensiva de Girona era força precària.

Arthur Young, per exemple, el 1787 parla d'«una vella ciutat, murallada i fortificada, amb alguns reductes i un fort dalt d'una muntanya... (que) no està ben conservat, no aturaria un exèrcit ni mitja hora».

Pensa, però, que estèticament «fa bonic de lluny, però és mal construït».

Francisco de Zamora quan visita la ciutat tres anys més tard, nota que la situació no ha millorat ja que la muralla «es muy elevada y delgada para el actual modo de hacer la guerra».

I contra els que volien enderrocar una part de la muralla, recomana que «la... que da a la banda del Ter... flanqueada de baluartes y obra nueva... debe conservarse para guardar a la ciudad de las inundaciones del río».

I més que una obra de fortificació, el conjunt de les muralles li apareix com un *belvedere*, des del qual es gaudeixen belles vistes, la millor de les quals és des de la torre Girone-lla situada «en un ángulo, el más elevado de la ciudad... [desde el cual] la ciudad forma una *figura irregular*».

Tot passejant per les muralles s'adona de «la abundancia de [conventos de] frailes que hay, y el gran terreno que ocupan, faltando en muchos pueblos del Obispado», el que el col·loca a la línia dels factors de la desamortització Godoy-Soler, en pensar que així es podria eixamplar la ciutat «situada en el pendiente de una montaña que ha recibido en diferentes tiempos *varias ampliaciones* que indican sus murallas», muralles que, però, resulten ja massa estretes i com una llosa per al creixement urbà.

En aquest clima pre-bèl·lic la preocupació de Zamora per garantir la defensa de la ciutat, augmenta en visitar els diferents baluards. Diu del *castell de Montjuïc* que és «más famoso en el nombre que lo que merece [pues] está muy destrozado... muy baja la fortaleza, sin foso por muchas partes, dominado (e)... inútil».

Pensa per altra banda que poca ajuda pot obtenir del reducte anexe de la «*Torre de los Estudiantes* separada... y puesta en una punta para desalojar a los que ataquen por bajo la ciudad [ya que] es pobre cosa».

L'únic digne de menció és la utilització que en fa el Governador el qual «aprovecha bien la poca tierra que tiene su fortaleza... llena de coscoja y kermes».

El *Baluard del Condestable*, construït per al Condestable de Castella Ignacio Melair de Velasco li sembla inútil i en situació pitjor ja que «su mala situación, la del terreno y la de la ciudad, ha hecho que necesite para su defensa cinco accesorios que todavía no impiden que esté dominado y que no puede impedir que se tome la ciudad... [por] ser muy bajo y hallarse abandonado».

Pensa també que és tanta la seva «inutilidad y la poca necesidad de gobernador, que podría llamarse *labrador*... [por] lo bien cultivado y sembrado que lo tiene».

Aquesta nota crítica de Zamora fa pensar en un cert relaxament de les autoritats militars gironines. Concretament els governadors dels baluards de Girona semblen haver reconvertit els espais militars en agrícoles, anticipant les mesures desamortitzadores, denotant però poca sensibilitat per als esdeveniments del país veí.

Aprova únicament Zamora la construcció del nou polvorí en una zona «de pizarra... plantado de viñas y de casas dispersas... bastante capaz y bien construido».

Tots els grans projectes de fortificació es redueixen a que quan Girona esdevé durant la guerra gran el centre d'organització de l'exèrcit espanyol, el mestre d'obres Pere Albrador rep 163 lliures, 12 sous i 9 diners el 1797 per les obres realitzades als fossats dels baluards, a la inundació dels quals atribueix Zamora una de les causes de l'aire malsà de la ciutat. Potser per això el mateix 1797 l'Ajuntament atorga una normativa sobre les aigües embassades.

Els Projectes Hidràulics

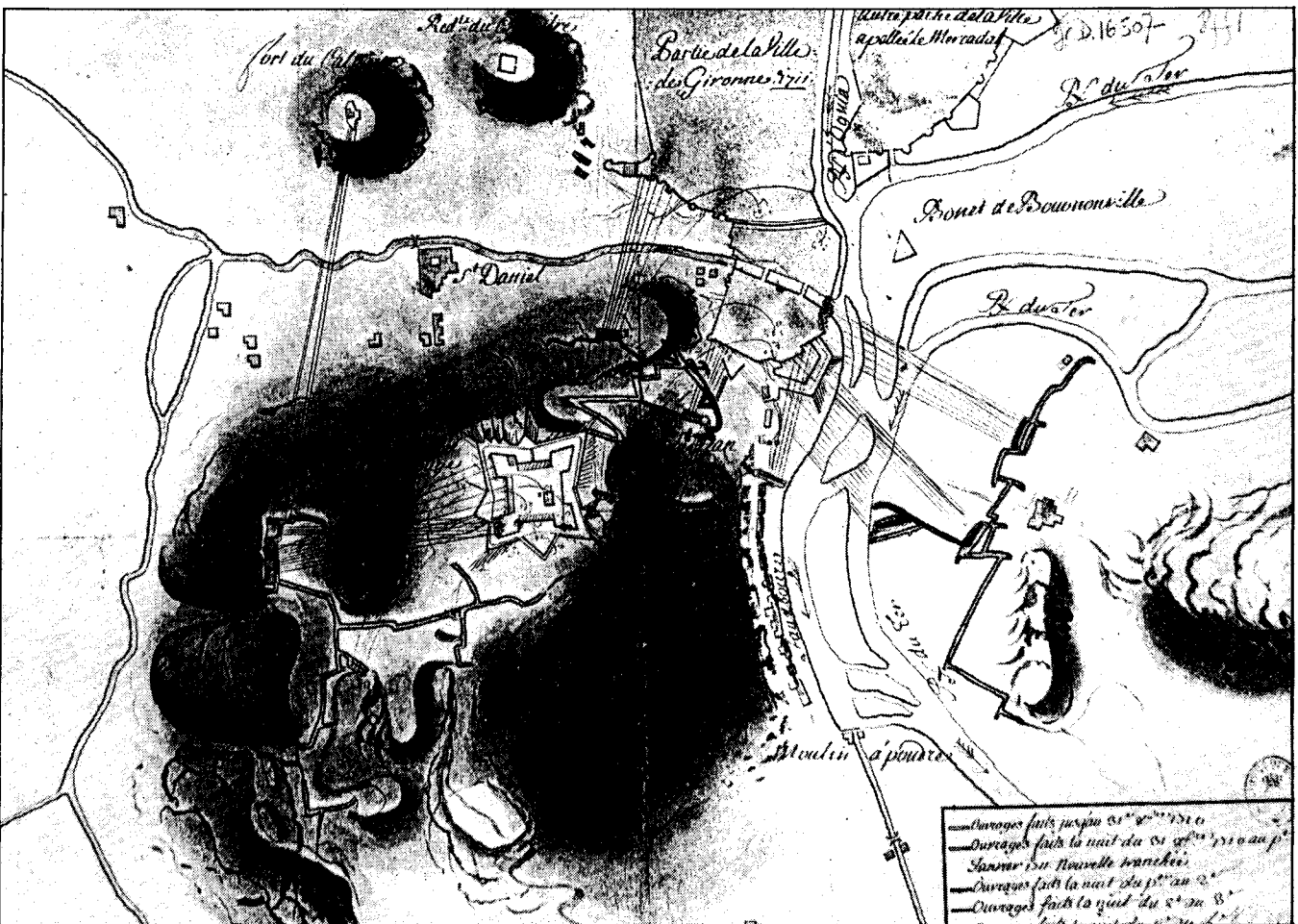
El projectes hidràulics foren assumits per la ciutat com una necessitat imperiosa, fins a tal punt que l'Ajuntament del 1803 considera que pacificada la ciutat «es el único medio de hacer prosperar todas las Artes y Oficios, y de hacer felices a sus ciudadanos... para aumentar la población».

Proposen per tant l'execució d'un projecte global per «sacar de dentro de ellas los ríos Oñar y Galligans, y apartar el Ter [o sea] quitando los ríos de la ciudad que tanto incomodan».

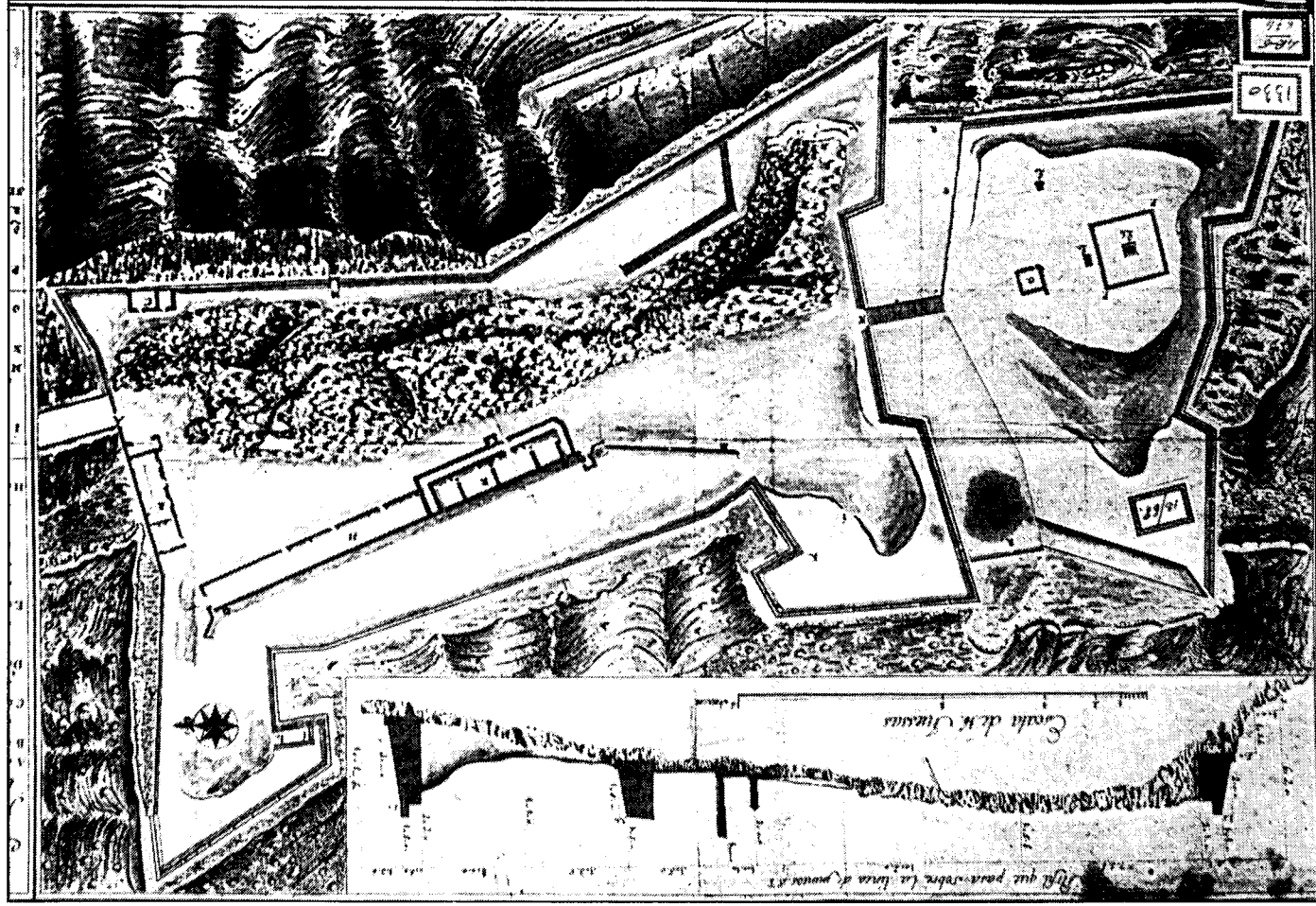
No obstant semblen passar per un moment de desconfiança en el govern doncs afirmen que «han hecho repetidas Representaciones al Soberano» per aconseguir un ajut que no arriba. Continuen, però, durant tot el segle XIX sense cap ressò per part del Govern Cen-

*Girona. Planol del recinte fortificat 1710.
Dibuix inacabat aquarel·lat.
París. Biblioteca Nationale.*

Girona. Part de la ciutat durant el setge. 1711.
 Dibuix aquarel·lat.
 París. Biblioteca Nacional.

Girona. Pla del fort de Capuixius extramurs. 1733.
Joan Baptista Mac-Even, inventor.
Barcelona. Museu Militar de Montjuïc.

tral fins al punt que el Tinent Coronel d'Enginyers Antonio Matamoros, després dels terribles aiguats del 1843 dirà que «los ríos Ter y Oñà son dos padastros para la ciudad de Gerona y si bien el primero proporciona con sus sangrías algún riego a las tierras del llano, y dan movimiento a fábricas y molinos, ambos ponen en conflicto a la población con sus terribles avenidas».

Els projectes hidràulics són quasi sempre posteriors a les riuades i avingudes dels rius. Els més nombrosos corresponen al riu *Ter* i foren iniciats el 1715-1716 amb un projecte dels enginyers militars Joseph de Bauffé en col·laboració amb Álvarez de Colmenar i d'altres enginyers. Bàsicament proposen la construcció d'una presa per desviar el curs del Ter a l'entrada de la ciutat, si bé tot queda reduït a la construcció d'una barana a la Ronda de Pedret, a la recomposició del camí i a la sistemació d'un monòlit el 1722 a la mateixa Ronda en honor a Felip V.

I sempre el 1716 es proposa la rectificació del riu Onyar, que comporta també la reforma de la urbanització de la plaça de les Cols i la restauració dels ponts sobre l'Onyar de les Palanques Vermelles i Pont de pedra i del pont sobre el Ter al Pont Major, els quals segons el Manual d'Acords del 1716 «no donen profit sinó gastos per conservar-lo», registrant-se nombrosos pagaments pel ferro emprat, especialment a les obres al Pont Major.

Les obres efectuades als ponts complauen enormement Zamora que considera que el primer pont sobre l'Onyar ofereix una magnífica vista de la ciutat, essent «de tres ojos... magnífico y sólido».

El pont sobre el Ter del Pont Major malgrat que és «largo y estrecho... tiene 10 ojos y ocho óvalos en los pilares y dos arcos reedificados y en este país hay la voz que es de los romanos», cosa que el complau sobremanera, així com les millores aportades per «los ensanches y levantamiento... para mejorar el camino real» des del qual es divisa l'indústria i el poble de Sarrià de Ter.

L'enginyer militar Andrés de los Cobos elabora un nou projecte el 1718, revisió del de Bauffé-Alvárez de Colmenar que fou portat a terme a partir de 1733, any en el qual queda registrat un pagament de 100 dobles a favor de l'enginyer director de les obres del Ter.

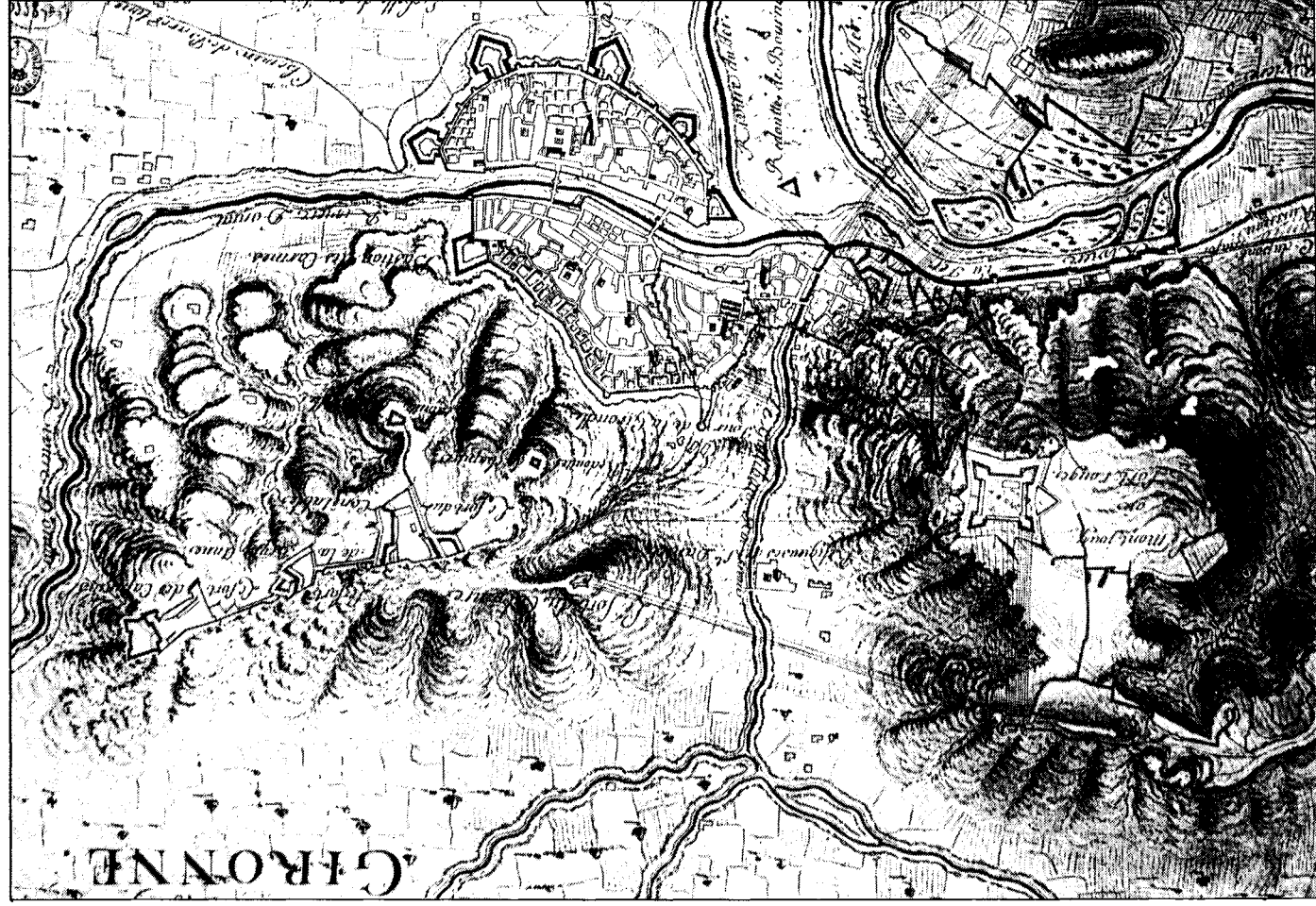
Potser es comença a construir degut a que l'aiguat del 1732 ha impressionat profundament l'opinió pública. L'aiguat arrasa quasi completament i incomunica bona part de la ciutat, sobretot la plaça de Sant Agustí on «los religiosos de San Agustín poseídos de terror al ver la caída del puente y de cinco casas se subieron a lo alto de los tejados, y con un crucifijo en la mano, se pedían perdón unos a otros».

Es projecta portar a terme immediatament després de la riuada, el *pla dels perfils del Ter a sota de Montjuïc* (1730-1750) d'anònims enginyers militars i es procedeix a la reparació provisional dels desperfectes dels rius, tot millorant la carretera de Madrid a França (1731), consolidant sobretot les preses, obres que sols per al manteniment comportaren unes despeses per valor de 5.000 rals.

A nivell més popular els aiguats feren que durant la riuada els veïns dels carrers de la part baixa adoptaren mesures com obrir parets i fer ponts amb taulons als llocs més estrets per passar a les cases de l'altre costat del carrer, ja que encara no existia el pont de Sant Agustí. A nivell municipal provocaren la redacció d'una sèrie de normes preventives segons les quals quan les pluges eren importants calia:

1— Fer cremar a la nit teieres als ponts perquè uns guaites permanents poguessin donar la senyal d'alarma.

2— L'alarma venia donada per la campana de la Catedral amb dues batallades cada cinc minuts.

Girona. 1711
Pla de la ciutat i dels seus atacs.
A. Bertran, dibuixant. Dibuix aquarel·lat.
París. Bibliothèque Nationale.

3— L'obertura al públic de les Aligues, Sant Domènec i la Catedral on s'exposava el Santíssim i es feien pregàries.

4— Les brigades de Bombers pontoners, posaven ponts de fusta als carrers Ballesteries i Calderers, a través dels quals els veïns dels carrers de la part baixa de la ciutat podien pujar a Sant Feliu i a la Forsa.

Durant la dècada dels anys trenta als quaranta vénen promogudes a la ciutat les més grans obres hidràuliques, entre elles la reforma de la Sèquia Monar. Idealista i utòpicament el capità d'Enginyers Joseph Fabré proposa una important reforma global dels rius. Primer per desviar el curs de l'Onyar (1738) conjuntament a l'aprofitament dels aiguallleixos d'aquest riu i del Ter, així com la tala d'arbres de les finques del comú de la ciutat.

És potser per això que el mateix any durant el Govern del Tinent General Corregidor José de Córdoba Alagón «el único que ha dejado memoria desde el Nuevo Gobierno» un arquitecte-jardiner no millor conegut urbanitza els camps del comú de la ciutat a la vorera del Ter i projecta un passeig amb arbres que és el precedent a la Devesa, del qual diu Zamora que és «en verano bastante divertido».

El mateix Joseph Fabré proposa el 1741 la *rectificació del curs del Güell* i la construcció de un «paredón» de contenció del Ter. I en col·laboració amb el mestre de fortificacions del ram de guerra Agustí Soriano, de la coneguda família d'arquitectes i mestres d'obres i els enginyers militars Josep Martí i Josep Arnaudies un pla d'ampli respir (1741-1743) que comprenia la *rectificació del Ter* a sota del castell de Montjuïc per a donar major extensió a la presa i millorar la canalització del Ter, tot reforçant el «paredón» de la Roca Foradada i el dic de Bourneville.

Després d'uns anys de relativa calma, en els quals es registren només obres de manteniment el 1759 «a la presa y a sus accesorios», les quals segons Zamora malgrat que són «sólidas... no están concluídas [por] lo que me temo que se irá algún día».

L'Ajuntament de Girona garanteix els «buenos procederes» de Fra Joseph Bravo, agustí resident a la capella de Pedret el 1756 i 1763, després de les inundacions anomenades de Santa Teresa.

Tot això dona un cert aire de melangia, doncs en lloc de reparar adequadament el destruït per les aigües, tot es limita a apedaçar el malmès fins a la nova riuada.

Les inundacions de Santa Teresa del 1763 i del novembre-desembre del 1777, obliguen a l'Ajuntament a redactar una nova normativa i a realitzar tota una sèrie de reparacions i apedaçaments els anys 1778-1779, en els quals ve emprat ferro de la muntanya d'Anglés.

Sobretot ve redactat per l'arquitecte Narcís Soriano un gran *projecte de desviament del riu Onyar des de la Crehueta a la capella de Santa Tecla al Congost* per darrera de la muntanya de Montjuïc el 1778, que si bé fou recolzat pel bisbe Tomás de Lorenzana, no va rebre mai l'ajut reial, en considerar el seu pressupost de 8.358.525 lliures catalanes excessivament costós.

Interessantíssima és l'opinió de Zamora, que considera que els projectes de desviar l'Onyar són fonamentals. D'entre aquests considera el de Joseph Fabré de 1738 «más fácil pero no tan cierto», pel que prefereix el de Narcís Soriano del 1778 «muy costoso, pero seguro, si es que es practicable».

L'últim quart de segle registra un cert desencís: no es presenta cap projecte innovador i tot es redueix a senzilles obres de manteniment.

Entre elles la millora de la presa (1784-1787) i la reparació de la carretera de Madrid a França (1789-1790), les obres de la qual al Pont Major, en visitar-les Zamora es decepciona i les troba «probre cosa, sin solidez, expuesto en muchas partes a la invasión del

río y obra muy larga» la qual malgrat haver estat projectada per un enginyer militar, en ser realitzada per soldats que «hacen muy poco».

Espera en canvi favorablement en les obres de reparació i «precaución» efectuades després de les riuades del 1787, que descriu minuciosament consistents en la consolidació de les obres per:

- 1— «levantar el agua y las obras de cantería,
- 2— dirigirla a la acequia,...
- 3— limpiar de arenas la entrada de la presa y el principio de la acequia,...
- 4— impedir que el río se marche de la presa,
- 5— (obligar al agua) a entrar en la acequia»

L'últim acte a aquests projectes menors és la redacció d'una normativa relativa a les aigües embassades el 1797.

Projectes menors. La conducció d'aigües

I per millorar l'abastament d'aigües potables, els enginyers militars realitzen nombroses iniciatives per portar més aigua a la ciutat. Esteban Panon, Capità d'Enginyers, per exemple, projecta el 1730 una font en un lloc no determinat, mentre Joseph Fabré en col·laboració amb els també enginyers militars Josep Martí i Josep Arnaudies projecten la canalització del Ter des de la Roca Foradada (1743), obra que serà millorada el 1759, 1784-1787, 1790 i 1798-1800 i completada per el projecte de font i aqüeducte del mont Calvari del 1754, doncs les necessitats han augmentat.

És potser d'aquestes obres de les quals Zamora diu elogiosament que «tiene un pedazo en la roca de alguna extensión». Parla també de la important «mina que lleva agua a la ciudad» propietat dels dominics, que prenen l'aigua en primer lloc seguits dels canonges i del bisbe.

L'arquitectura religiosa

L'església sembla la menys afectada pels avatars polítics, doncs és la que porta a terme els seus projectes, que si bé no són tan espectaculars com els dels enginyers militars, són més pràctics i ajustats a les finances de les diverses comunitats amb l'excepció de la catedral, precedent ideal de la «Sagrada Família».

Si Zamora en les Obres Públiques es comporta com un enginyer o un tècnic de la construcció, en relació amb els monuments arquitectònics és un crític d'art tan refinat com pot ésser Jovellanos o Juan Andrés, però com a bon il·lustrat mira els monuments amb l'ull crític del desamortitzador de l'equip Godoy-Soler.

La *Catedral* li apareix com «un objeto grandísimo... situado sobre lo más eminente del pueblo» i decorat amb una «escalera magnífica de 96 escalones, excelente... con sus grandes rellanos» que curiosament li agrada malgrat sigui barroca i construïda durant el bisbat de Fra Miquel de Pontich amb una teatralitat exquisita.

Aquest prelat és també l'impulsor de la magna obra d'acabament de la façana, en substitució de la romànica, segons projecte de N. Gavina (1680) dintre de les coordenades barroques i que fou realitzada pels mestres de cases Francesc Puig, Pere Garau, Jaume Baró, Pere Bets i sobretot per Bartomeu Soriano, que introduí una variant al projecte original amb la introducció de balcons laterals i un acabament similar al del palau Chiericati

de Vicenza d'Andrea Palladio. El 1706 s'arribà fins a l'altura del rosetó i es substituï l'esmicolat vitrall anomenat de la O, destruït durant el bombardeig del 1694, per un vitrall decorat amb Sant Miquel en honor del bisbe Pontich. Després de la construcció de les sales capitulars a l'extrem occidental les obres es paralitzen pels avatars bèl·lics el 1708.

L'obra de la façana és represa el 1730-1740 amb un nou projecte de Pere Costa Cases, del qual foren realitzades només les estatures de la Fe, Esperança i Caritat entorn del rosetó, moment en el qual es paralitzen novament les obres, motiu pel qual Zamora diu que «la fachada no está rigurosament arreglada».

S'acabà, però, de 1757 a 1764 el campanar del costat sur, projecte de Bartomeu Soriano i Clarà, mentre la torre simètrica del costat nord no fou realitzada i al rellotge del campanar s'efectuaren constants obres de manteniment el 1711, 1729-1730, 1747, 1753 i 1796-1797.

Amb fascinació i com un digne precursor del Josafat de Bertrana Zamora puja al campanar de la catedral «elevadísima torre [a la que] se sube por 287 escalones de tercia de altos... para conocer mejor la situación de la ciudad desde la cual nos hicimos cargo... que... se halla situado en el pendiente de una montaña que ha recibido en diferentes tiempos las varias ampliaciones que indican sus murallas» que l'embolcallen durament com una cotilla.

I atent com és, ha pujat tants esglaons per poder observar «el buen estado de los edificios de la ciudad» que sens dubte està en plena recuperació després dels desastres provocats per les guerres, almenys aparentment.

El capítol cardenalici efectua també en aquest període una autèntica remodelació de la zona, iniciada amb la urbanització de la *Pujada a la Catedral* el 1680 i amb la transformació del Seminari en el Casal dels Pastors (1769) i continuada amb la restauració de la Font de la Pera (1785) a la Pujada de la Pera, on ve col·locada una estàtua de la Mare de Déu de la Pera de Joan Figarola de grandària natural sobre una cartel·la, una font i un abeurador, regularitzant i ornant la cantonada del mur de contenció de la plaça dels Apòstols. A la mateixa Pujada, ve embellida considerablement pels canonges Rich Can Falló i els jardins de la mateixa (decorats amb tarongers, sagú, xiprer, heura i morera) i les cases Laporte (1711) i de la Pabordia.

I amb un esperit restaurador notable es traslladen a la façana del Palau Episcopal els arcs de la galeria romànica, configurant així la plaça dels Apòstols amb la Casa de l'Ardiaca i la Catedral d'una extrema sobrietat i funcionalitat.

I confirmant com Ruskin la seva predilecció pel gòtic, Zamora diu de l'interior que «es de una nave, magnífica y sólida» amb un «altar mayor de plata, [que] aunque muy bajo tiene trabajo de mérito para su tiempo» on desentona el frontal d'argent «adornado de pedrería, ... más rico que de mérito», en el qual amb refinament de joier destaca l'artificialitat d'«un camafeo... [y las] ricas y extrañas [piedras] habiendo sólo entre tantas riquezas un diamante no muy grande».

Destaca també el treball de les «tribunas que son como una especie de pequeñas ventanas... [los] sepulcros del Conde y Condesa benefactores y de varios obispos... sin mérito especial [y] la silla de grandes peñas que hay detrás del altar y a la que el obispo se sube a entonar el Te Deum y otras ceremonias de la iglesia»

Constants són durant tot el segle els conflictes entre l'Ajuntament i la Catedral especialment el 1719 i el 1763 durant les festes senyalades. L'Ajuntament reclama el dret que li pertoca de seure al presbiteri de la catedral i reitera la prohibició segons la qual el bisbe no pot utilitzar durant els pontificals el dossier.

A l'anglès Young més que la catedral és la figura del bisbe la que més l'ha colpit, so-

bretot per disposar d'una renda de 24.000 lliures (mentre Zamora parla de 20.000 ducats) i no cobrar delmes sobre els xais o altre bestiar, però sobretot perquè «anava en la seva carrossa, arrossegada per sis mules».

De les tombes del claustre, critica els «ridículos epitafios» que li semblen desproporcionats, sobretot els relatius a «uno que se sangra estando sano, y... de un gran pescador de anguilas».

Sembla també que s'està configurant un petit museu, al qual es pot admirar «la capa de la imagen de Nuestra Señora que usaba y llevaba consigo Carlomagno».

La potencialitat del capítol catedralici queda demostrada en el fet que comissionen als mestres de cases Simó Ferrer, Pere Garau i Miquel Feixas la construcció de l'església de *Sant Lluc* (1724-1741) al carrer de Sacsimort fora del Portal de Sobreportes, cosa que indica un allargament de la seva àrea d'acció. L'església, exemple del barroc català més senzill perd la simetria del frontis a causa de l'estretor del carrer que obligà a un lleuger retrocés de la part oriental. L'interior d'una sola nau estava dotat d'un ampli creuer i coronat amb una cúpula circular i decorat amb pintures murals i retaule barroc de Jacint Morató, llunyà de tota monumentalitat.

Mostra Zamora la predilecció per la romànico-gòtica *Col·legiata de Sant Feliu* d'harmonios conjunt «de estilo gótico... [con] portada de dos cuerpos y dos columnas por banda... igualmente [y]... torre altísima, pero sólida» amb punxa massissa i agulles i trifori amb finestres coronelles i columnes i capitells de transició tan infreqüents en el gòtic català. De l'interior destaca les «tres naves con graciosas tribunas... arregladísima en el todo la del medio» i no dóna cap importància al sepulcre de Sant Feliu col·locat novament a l'altar major el juliol del 1779 i coronat amb un relicari el 1801. Impressiona sobretot Zamora la construcció de la *capella de Sant Narcís* projectada al creuer de l'església per col·locar-hi el sepulcre del sant i on es posa la primera pedra el 14 d'abril del 1782. Dibuixa el perfil de la capella, pagada pel Bisbe Lorenzana i de la mateixa destaca la qualitat dels marbres utilitzats «blanco, rojo, concha y negro, sobresaliendo éste» procedents tots ells dels pobles de la província «San Miguel de Salrà, Sagarò y Albons, y de estas cercanías, especialmente el blanco y negro».

Silència en canvi les pintures murals de Manuel Tramullas en col·laboració amb Joan Carles Panyó, Josep Miraventi i Josep Ribó, però es fixa en «el cuerpo de San Narciso, cuya cara se halla muy entera y la llaga del tobillo como si chorreara sangre».

Respecte a les altres esglésies sabem que es realitzaren reformes no millor especificades els anys 1759 i 1793.

De les parròquies, l'*església del Mercadal* és restaurada el 1747 en un moment en què s'urbanitza la zona i es restaura el Portal del Mercadal, obres que comporten un plet entre els obrers i els preveres de la parròquia Miquel Armengol i Antoni Xifra. El 1797 es consolida la casa «de la Iglesia y Obra de Mercadal», malmenada per la guerra gran.

Un llamp enderrocà el 1775 al campanar de l'*església de Santa Llucia*, el que suposa obres de consolidació, que Zamora però no ha anotat.

De l'«antiquísima» parròquia de *Sant Nicolau* destaca només «el pequeño crucero que usaban» e ignora la senzilla església dels *Dolors*, projectada a la plaça de la Mercè el 1734-1743, segons els mòduls de contenció formal de l'arquitectura mercedària, com un annex al convent de la Mercè amb el qual comparteix el campanar i on el 1798 es realitza una reforma de la façana i una rectificació de l'escalinata, després d'un plet amb Josep Comademont.

Molt actives es mostren també les *comunitats religioses masculines*, en especial les de caputxins, agustins i carmelites calçats.

La primera restaura el seu convent a Puig Alger el 1713, després dels setges soferts per la ciutat. Ha quedat constància del lliurament efectuat pel guarda de caputxins de 339 rejols per a la construcció del forn del convent. La precarietat de la situació fa que ja el 1732 la comunitat intenti establir-se a l'interior de les muralles i concretament a la Casa dels Foixà al carrer del Bern-Albareda o el 1734 al Casal dels Cartellà a la Forsa, iniciatives que, però, toparen amb la resistència dels mercedaris, carmelites i el capítol de la catedral. La comunitat en no rebre les 150.000 lliures d'indemnització per la cessió de l'antic convent convertit en fortí busca nous solars més barats a Montjuïc, Sant Llàtzer i la Torre Sunyera de Montilivi sense èxit.

El primer pagament de 800 lliures arriba el 1762, any en el qual es posa la primera pedra a la Casa dels Cartellà per a la restauració de l'edifici que comporta la construcció de l'església i un claustre amb dues galeries superposades, obra del mestre de cases i fortificacions Josep Cisterna.

Paralitzades les obres per manca de capitals el 1767, per poder-les acabar la comunitat posa en venda l'horta dels Miralles del camí de Sant Daniel i diversos censals per 7.678 lliures i demana un préstec al síndic de l'orde, que segurament fou concedit doncs les obres s'acabaren el 1774.

Les necessitats bèl·liques obliguen el 1734 a convertir part del convent de *Sant Agustí* en caserna, després dels terribles aiguats del 1732 que el malmenaren enormement.

Josep Cisterna, que sembla haver-se especialitzat també en arquitectura religiosa, projecta la restauració de tot l'edifici el 1763 que comportarà una nova decoració barroca en la línia de les altres façanes barroques de la ciutat, sobries i senzilles.

Salvador Matarrodona regent de la capella dels agustins dedicada a la *Mare de Déu del Pilar* promou el 1747 una petita urbanització del barri de Pedret i la construcció d'un retaule, obra de Josep Cisterna, amb fusta dels arbres del Passeig, que torna a plantar doncs són propietat del comú.

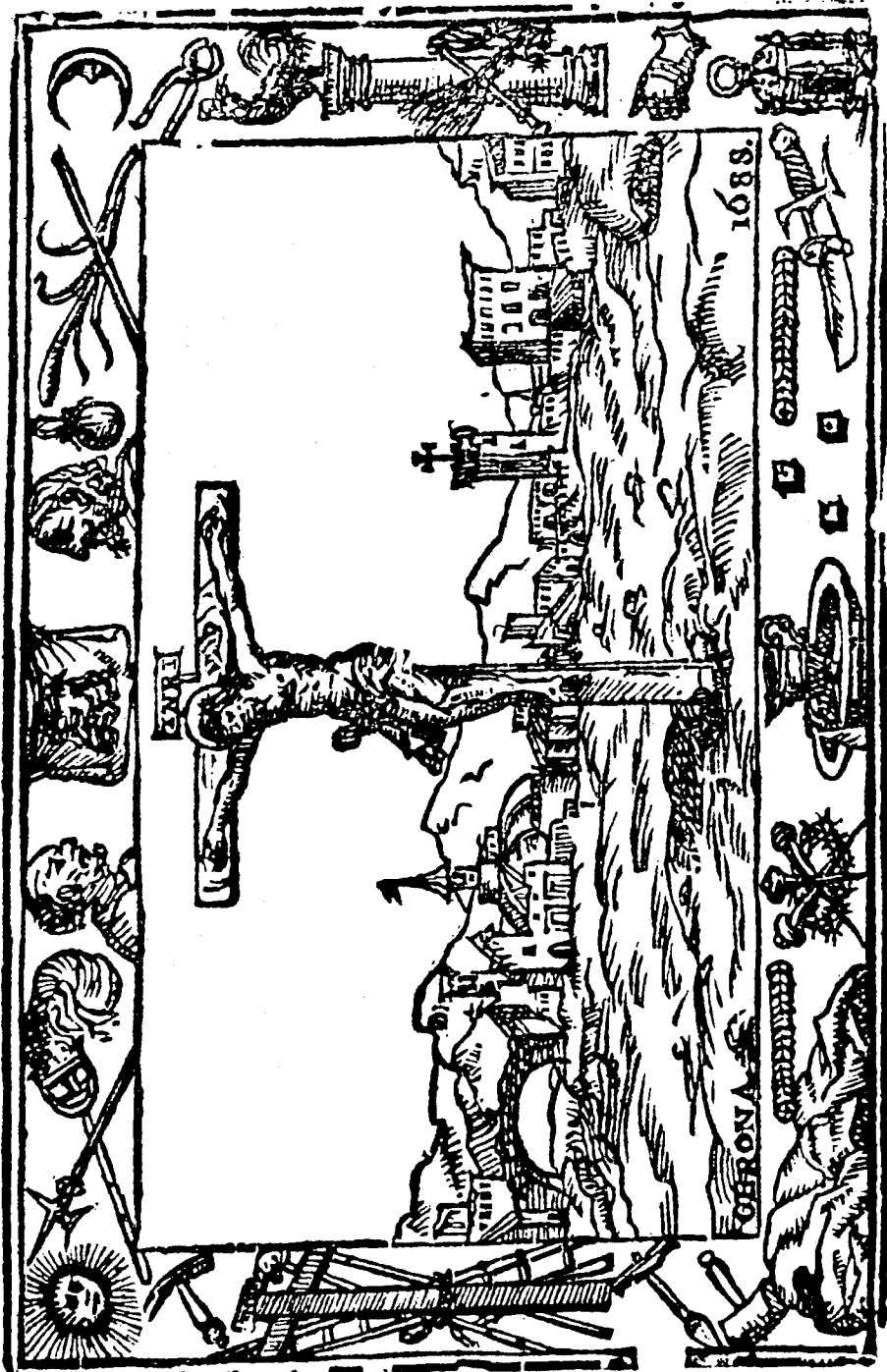
Molt interessants són les obres efectuades pels *carmelites calçats*, l'església del convent dels quals es inaugurada el 1726. La façana d'aüsterà arquitectura es diferencia del reste del carrer per l'ornamentació de la porta amb una senzilla temàtica barroca i amb motius relatius a l'ordre carmelità i a la ciutat, a part d'una coberta a dos vessants. A l'interior de l'església es basteixen també les barroques capelles de la Mare de Déu dels Dolors i dels Sants Metges (1723-1763). El convent adquireix, però, una importància més gran en erigir-se en la mateixa el 1771 la Confraria de la Puríssima Sang de N. S. Jesucrist, l'embrió de la qual promou el 1708 i 1785 la construcció de dos fossars per a l'enterrament dels ajusticiats al claustre del convent, anomenat dels penjats.

I si bé aquests convents foren visitats per Zamora, no en destacà res, potser perquè no li agrada l'arquitectura barroca.

Amb ull crític visita Zamora els convents de franciscans i dominics i dels mateixos destaca la part antiga e ignora completament les reformes i les restauracions del segle XVIII.

El convent de *Sant Francesc* situat al barri del Mercadal és reformat el 1739 segons projecte d'Agustí Soriano i sobretot el 1796 després dels estralls de la guerra gran. Aquestes obres que segurament es poden atribuir a Francesc Soriano comporten la reforma de tota la zona veïna de les places de Sant Francesc i de l'Hospital i l'ampliació del convent, ocupant 20 vares de terreny del Real Hospici amb la construcció de noves cel·les al costat oest.

Zamora ignora absolutament la reforma del 1739. Destaca només la bellesa dels «magníficos claustros y escalera, con columnas pareadas abajo, y una arriba,... [con] varios sepulcros antiguos» adjectiu que per a Zamora és sinònim de bellesa.

Girona 1688.

Jaume Bio, estamper.

Gravat a Coblas en llahor de la Passió y Mort de Jesuchirst.
Barcelona. Biblioteca de Catalunya.

L'església ve qualificada de «buena» i d'ella destaca sols la presència d'«un altar regular, de la Casa de Solterra, de los Santos Médicos».

Al *convent dels dominics* després dels desperfectes causats per la guerra, projecta importants obres de restauració el 1731 l'arquitecte Francesc Soriano en col·laboració amb un anònim enginyer militar, que es concreten en la construcció de dues capelles barroques dedicades a Sant Dalmau Moner i de la Mare de Déu del Roser, els volums exteriors de les quals donen al conjunt una rica complexitat espacial.

Zamora anota l'harmonia gòtica de «la iglesia, el claustro y la escalera... dignas de verse».

Prefereix el claustre amb «columnas pareadas abajo y aisladas arriba [con] entierros antiguos» i una inscripció col·locada a l'exterior del convent al·lusiva a «haber predicado allí S. Vicente Ferrer y dice los versos que cantarán los bienaventurados al tiempo de ir al cielo».

Desentona del conjunt «el altar mayor... de *estuco diabólico*» que per a Zamora equival a barroc i a horrible artísticament.

I també Francesc Soriano proposa una total restauració del convent del *Carme Descalç* el 1735 que comporta la urbanització de tot el barri del darrera del carrer de Ciutadans-Sant Josep, la construcció d'una segona capella sobre els jardins dels Pujades i dels Serralta, travessant el carrer amb arcades de comunicació i l'organització del jardí del convent. La descripció d'aquest convent i del de *mercedaris descalços* la resol Zamora ràpidament dient que «no hay nada» si bé als mercedaris es reforma la graonada d'ingrés i la façana el 1798.

Visita en canvi molt atentament el monestir benedictí de *Sant Pere dels Galligans* la bella antiguitat del claustre romànic «con bóveda apuntada», l'església, la torre-campanar «de la misma época, y el altar mayor antiguo [que] es arreglado, pero no las pinturas».

L'entrada, però, no està d'acord i sembla més la d'«un mal mesón que de un monasterio». Amb ulls d'hàbil economista i amb una clara visió utilitarista pensa que aquest monestir i el dels benedictines de Sant Daniel «podrían agregarse para mejorar cualquier establecimiento de educación aquí» que li sembla manquen a la ciutat dels setges.

Suprimida el 1767 la *comunitat jesuítica*, el seu convent fou convertit primer en presó pública i successivament en seminari sota l'advocació de Sant Toribi de Mogroviejo i Sant Martí el 1769.

Les obres més importants foren realitzades per a la construcció d'una biblioteca (1775-1796), constituïda amb bona part dels llibres de la Universitat. Zamora diu de la mateixa que és «buena» i que està decorada amb «el retrato de cuerpo entero del fundador... Narciso Casat canónico de Gerona y Arcediano del Ampurdán».

I resumeix la façana dient que és «de dos cuerpos, y dos columnas por lado,... hermosa y... de buen tiempo, y... distinto del de la iglesia que no vale nada».

Del convent de *mínims* que visita no en fa cap comentari, com tampoc de les *caputxines* i poc realment diu del *convents femenins* que li semblen superflus i fàcilment suprimibles.

Del de les *benedictines de Sant Daniel* elogia la situació «en paraje intermedio... a orillas del Galligans». Diu, però, com a bon il·lustrat «el San Dubte... de la hostia consagrada no tiene autenticidad» i critica l'excessiva llibertat de què gaudeixen les monjes del convent, com un pre-stendhalià convençut.

El convent de bernardes de *Santa Maria de Cadins* acaba la reconstrucció iniciada el 1653 només el 1768, i malgrat haver tardat tant de l'església diu Zamora que és «poca cosa», mentre diu que al *Convent de Clarises* «no hay nada».

Un xic més entusiasta es mostra de la reforma efectuada al *convent de les beates* el 1759 que comporta una urbanització de la zona, gràcies a l'acció del bisbe Lorenzana

que «ha mejorado notablemente [la casa]... pero por no estar sujetas a su jurisdicción ha dejado de hacer mucho».

La reforma amplià notablement el convent, que en ésser visitat per Zamora donava hospitalitat a 12 religioses, 100 nenes pobres i 12 educandes. Continuava, però, encara necessitant «mucha mejora».

A les *ermites* properes a la ciutat acudeixen cada vegada un nombre més gran de peregrins i per això s'amplien. La primera en fer obres és l'*ermita del Calvari* el 1701, quan l'ermità va en peregrinació a Montserrat, mentre a mitjan de segle ve construït al santuari de *Santa Afra* un nou temple amb un gran atri a tres arcades i un esvelt campanar.

Zamora visita el santuari més proper a la ciutat el de la *Mare de Déu dels Angels*, de fàcil accés gràcies a un camí «bastante para ir carruajes» i situat «en lo más eminente de una punta de [la] cordillera» de Sant Martí Vell «a cuyo pié está la ciudad, y... buena vista de algunos parajes». I com a bon observador diu que «la capilla... es bastante capaz y... grande» i està cuidada per «dos capellanes... a quienes pagan y dan de comer los obreros laicos y el párroco de San Martín, [además] tienen algunos campos del contorno y la caridad de los fieles».

L'arquitectura municipal. La configuració de la ciutat

Fins els anys posteriors al 1730 no es fan els primers projectes de reforma urbanística a la ciutat, que modifiquen o reformen àrees eminentment *eclesiàstiques*, en estar comissionades per les diferents comunitats. Haurem d'esperar a la segona meitat del segle XVIII per assistir a les primeres *urbanitzacions civils*, cap de les quals no representa un projecte complet d'eixamplament per tota la ciutat, representada per primera vegada en un mapa civil per Francisco Palomino el 1781.

Zamora considera impossible l'eixamplament de la ciutat a causa de l'Onyar i les muralles que són les que mostren les «*varias ampliaciones*» dotada de «buenas calles... especialmente tres» que identifica al *Mercadal*, on si bé s'edifiquen cases noves al voltant de les hortes veïnes a les muralles de la part de l'Onyar que «la separa de la ciudad, dejando a este gran barrio entre él y el Ter, los cuales se unen a poca distancia de ella» convertint el *Mercadal* en un barri a mercè dels rius.

Una *buena calle* és també per Zamora la *plaça de les Cols*, malmenada pels avatars bèl·lics i urbanitzada-fortificada per la part de l'Onyar el 1730-1735 pel ram de guerra.

Entre les *urbanitzacions eclesiàstiques* destaquen les dels barris de Sant Josep-Ciudadans segons el projecte de Francesc Soriano (1735), Pedret, *Mercadal* (1747) i Beates (1759) i de les places de la Mercè (1734-1743 i 1798) i Sant Francesc-Hospital (1796).

Les més importants són, però, les *urbanitzacions civils*, comissionades per l'Ajuntament al carrer de les Sabateries Velles (1755-1758), la nova alineació del qual comporta la reconstrucció de més de sis cases d'aquest carrer, obres que no s'acaben de pagar fins el 1801 i que potser es poden atribuir a Francesc Soriano i sobretot la nova urbanització de la plaça de les Cols (1790-1797), visitada per Zamora, que destaca de la mateixa «las medidas fijas con puertecilla de hierro para cerrar la salida» porta que considera completament inútil, doncs es tracta d'una de les zones més concorregudes de la ciutat, gràcies al «mercado que se celebra aquí tres veces a la semana... sabado, martes y jueves», mercat «concurrido, especialmente de granos y otras simientes, frutas verdes y secas, volatería y hasta inmediatos a carnaval abundancia de cerdos».

La més important és la urbanització del carrer del Pont Major (1796) que comporta

la construcció de nombroses cases al carrer i a la Barca. L'empedrat del Pont Major és pagat de forma proporcional: les voreres pels veïns i la carretera, els gastos de mesuratge i del personal tècnic per l'Ajuntament, essent efectuat el repartiment pels obrers del Comú de la ciutat. Premonitòriament Zamora parla del que denominarem *carrers industrials* o sigui els carrers de les afores de Girona: Santa Eugènia i Salt, on s'instal·len fàbriques tèxtils mentre al Pont Major i a Sarrià de Ter es treballen joncs i s'estableixen petites fàbriques d'aigua picant.

Girona arriba a la il·luminació dels carrers amb llànties d'oli el 1788-1799, any en el qual es comencen també a retolar.

Constant és també la preocupació de l'Ajuntament per fixar els *límits* de la ciutat al pla, Palau Sacosta i Montilivi (1718-1725, 1734) segons privilegi de la Reina Maria sobre la circumferència dels límits de Girona. El 1735 la comandància general de Girona estableix la jurisdicció de les viles, veïnats i llocs, així com de les distàncies, jurisdicció i veïns, contemporàniament al plànol militar realitzat per J. Ratelland. Els límits foren ulteriorment establerts el 1769.

Els passeigs de la ciutat

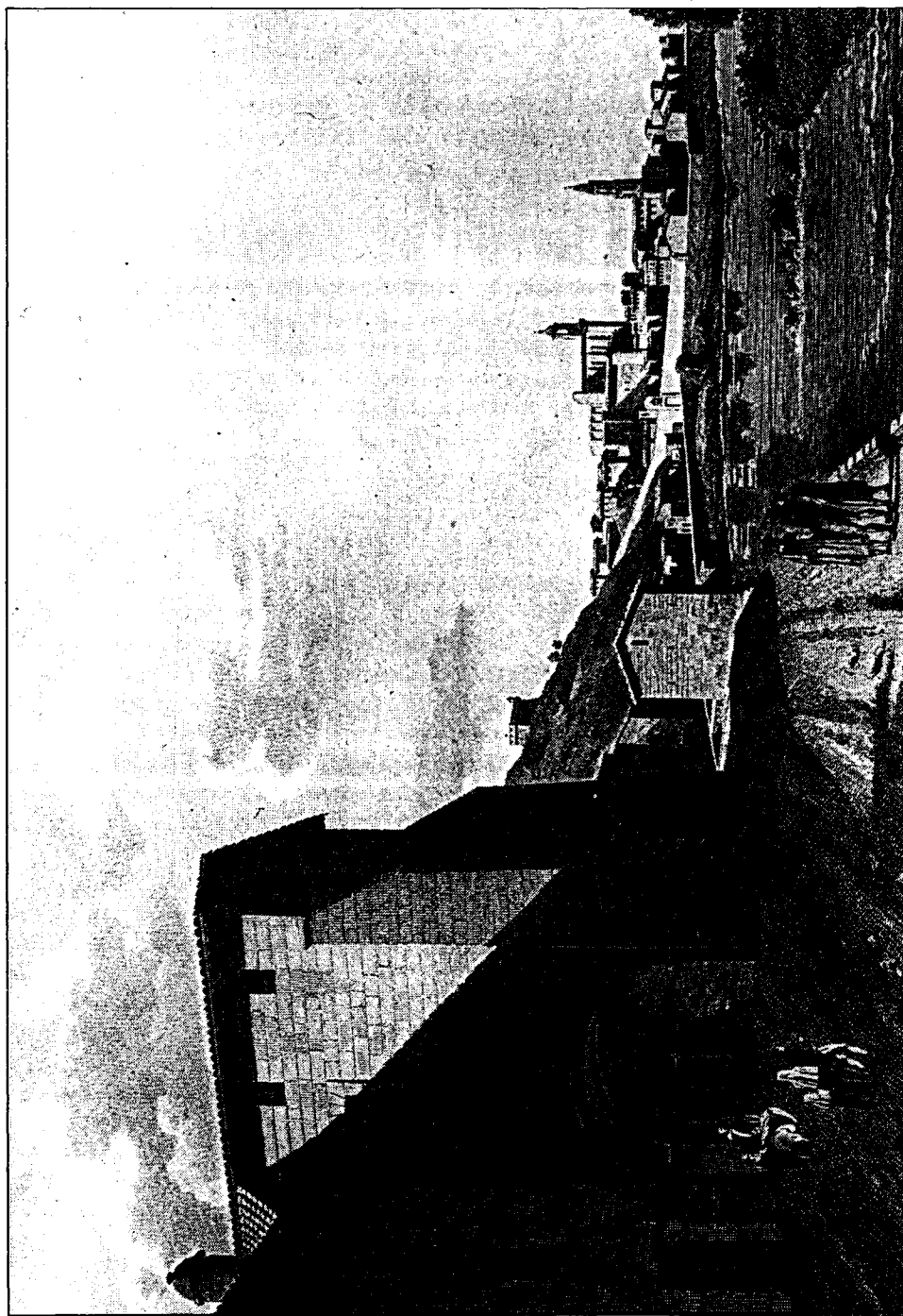
Existeix un notable interès per millorar els passeigs de la ciutat.

Per exemple, el 1722 a la Ronda de Pedret el capità general de l'exèrcit i governador militar de Girona: Marquès de Castel Rodrigo i Barò d'Huart a nom de les autoritats militars i de l'Ajuntament fa col·locar un monòlit commemoratiu de Felip V d'autor desconegut i d'aire vagament efímer, a la barana de pedra construïda ran del riu després d'una inundació que s'endugué l'antic camí de França.

Al passeig s'efectua el 1747 l'esmentada tallada d'arbres i una petita urbanització que preveu una nova plantada. El passeig novament és reformat el 1799 dintre del pla general de reforma dels passeigs ciutadans i aprofitament de les finques rústiques del comú de la ciutat.

I durant el govern del tinent general governador de Girona José de Córdoba Alagón, l'únic que segons Zamora «ha dejado memoria desde el nuevo gobierno», un anònim arquitecte-jardiner projecta, l'arranjament dels camps i la tala d'arbres del comú de la ciutat, l'aprofitament dels aiguadeixos del Ter i de l'Onyar, però sobretot la creació d'un passeig amb arbres anomenat *ample del Ter* (1738), *Pre-Devesa* o «paseo arbolado... a orillas del río Ter» el qual considera que durant l'estiu «será bastante divertido». Serà novament reformat el 1799 dins el projecte general.

Agustí Sala, escultor-tallista de Granollers, decora el 1753 per encàrrec de l'Ajuntament el Passeig de la Creu Bonica amb una creu commemorativa de tots els morts gironins, potser perquè l'experiència bèl·lica és propera, al començament de la Rutela i on el camí antic de Salt se separava del de Barcelona. La creu s'anomenava també dels gitans perquè aquesta comunitat acostumava a reunir-s'hi per menjar. La creu fou transportada el 1852 a la plaça central del cementiri, potser perquè l'esperit de concòrdia ha desaparegut de la ciutat. El passeig fou també reformat el 1799, moment en el qual ho foren també els altres jardins i passeigs de la ciutat situats als Caputxins, al portal de Sant Cristòfol, al Firal, a les portes de la Barca i dels Àngels, als molins i l'era Boera de Pedret. Aquesta iniciativa acull plenament l'anterior reglamentació municipal sobre els boscos de 1758, 1785 i 1792 i les lamentacions que segons Zamora s'anaven reproduint des del 1740, a causa del cansament produït per la guerra i per les necessitats de la Marina

Girona. Vista del barri de Pedret. 1800-1805.

Moulinier, dibuixant; Depuevaviller, gravador.

Gravat a A. de Laborde, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, París 1806, I, il·lustració entre pp. 54-55.
Barcelona. Biblioteca de Catalunya.

que «desde el año [17]40 ha sacado gran porción de madera... habiendo dejado destruídos... cansados [y] recelosos los dueños para no plantar más [árboles]».

L'arquitectura industrial

Young ha copsat certament l'esperit ciutadà en dir que «no hi ha manufactures importants, ni altres recursos, fora de la rica vall i del que poden obtenir dels passatgers que van a França i en vénen... no obstant hi ha molts treballadors castellans que, no trobant feina a casa, venén a buscar-ne aquí. També vénen francesos amb la mateixa finalitat».

El 1716 existien a Girona un molí paperer al Mercadal i tres molins fariners al Mercadal, la Manola i a prop de la Sèquia Monar, que dóna vida a la ciutat amb les seves aigües. Per acudir al bon funcionament dels mateixos es nombren un «sobrestante »dels Molins, dos lloctinents del batlle d'aigües de la Sèquia Monar i de la Manola i de rescloser de la mateixa Sèquia Reial Monar, la qual segons Zamora «saca el agua para conducirla a Gerona... [y] camina con tal precipitación que, a nivel podría llevarse a lo más alto de la ciudad [además de regar] la llanura... y lo que hay a un lado y otro de ella, siempre que no perjudique a los molinos».

Als molins que no havien estat arrendats del de 1620 es fan obres de manteniment el 1730. El 1758 es nombra un batlle d'aigües que serà l'encarregat d'establir, repartir i atorgar l'usdefruit de les aigües, potser perquè l'any següent s'iniciaren importants obres a la sèquia, o sigui «a la presa y sus accesorios». Obres de manteniment són registrats també el 1784-1787 i sobretot el 1790, que foren visitades per Zamora tendents a netejar de sorra l'entrada de la presa i impedir que el riu se'n vagi de la mateixa i entri a la sèquia. Posteriorment a la guerra gran es tornaren a fer obres (1798-1800).

Els molins entusiasmen Zamora que defineix «magnífico» el Molí Tornall «porque sirve también para moler moviendo el agua de la acequia la muela... con la misma agua [que]... pertenece a la ciudad [donde] trabajan algunos instrumentos de corte, lo que indica el establecimiento de quincallería de esta ciudad».

Visita amb molt d'interès també el molí de paper i el «martinete que hay en Santa Eugènia para tirar alambre... sobre la acequia».

Considera que són aquests establiments els responsables que els pobles de Salt i Santa Eugènia vagin poblant-se i deixant l'agricultura.

Difícil és, però, l'inici de la industrialització a la ciutat, a causa del gremi de paraires, tancat i obtús, el qual malgrat que està en plena decadència, no fa més que redactar normes sense intentar solucionar els problemes reals. Trobem entre les normes atorgades un *Arte de pelaires para poder fabricar todas especies de tejidos* (1768), uns premis per a la fabricació de draps (1770), un reglament per als pobles «circunvecinos» (1771), la regulació de la venda d'armes a les fusteries (1771) i de mitges (1772) i finalment el gremi quan ja ha passat a millor vida redacta unes noves ordenances (1790).

Viu aquesta entitat amb la mentalitat tancada de la ciutat, que creu necessàries les barres i les muralles resistents per defensar-se dels perills de l'estranger i del progrés i en constant conflicte amb la Junta de Comerç de Barcelona, de qual formen part un comerciant de l'Escala i un altre de la Bisbal, que voldria una major liberalització de la producció a la ciutat. Són per aquest motiu constants els plets que del 1770 a 1787 enfronten les dues institucions: el més important dels quals el protagonitza *Josep Salabert*.

Corredor del Coll, que decideix per apaivagar la misèria que pateix la ciutat, tot i no formar part del gremi de paraires, construeix el 1770 una fàbrica-botiga amb tècniques més

rendibles i innovadores, doncs les emprades pel gremi de paraires han conduït, a la decadència i ulterior pèrdua de les fàbriques dels 11 paraires, que són tan pobres que ni tan sols poden pagar la contribució.

La proposta de Salabert crea una escissió en el gremi entre favorables i contraris, els últims dels quals aconseguen fer-li tancar la fàbrica el 1771. Torna, però, Salabert a produir «cordellades estrangeres» el 1782, de qualitat superior a les fabricades a la ciutat sense permís, que aconseguen gràcies a la seva tenacitat i a l'ajut de la Junta de Comerç de Barcelona, sense entrar en cap moment a formar part del gremi de paraires. És aquesta, per la levítica ciutat, una victòria de la burgesia més liberal i favorable a la caiguda de l' Antic Règim.

L'experiència de Salabert ha colpit mortalment el gremi de paraires ja que el 1777 és *Jaume Oliveras* cap del bàndol contrari a Salabert, definit per la Junta de Comerç de Barcelona «infeliz y que sólo sirve para trazar proyectos inútiles», el qui demana la creació d'una Societat Econòmica d'Amics del País de Girona i la construcció d'una fàbrica de llanes sense èxit. Sense èxit és també la petició del bisbe Lorenzana del 1779, qui només aconseguen l'establiment d'una Junta de Caritat, la qual promou però, la creació d'una fàbrica a l'Hospici (1781-1783) i una Escola de Dibuix a l'Ajuntament (1790-1795).

L'èxit de la fàbrica creada a l'Hospici ve donat per la descripció entusiasta de Zamora, segons el qual gràcies a la «abundancia de agua del Ter, que le da cuantas proporciones necesitan tener esta especie de casa [donde] unas 400 personas trabajan la lana (de que hacen buenas bayetas) cáñamo y lino (de que hacen lienços bastos y algunos bombasies que van blanqueando sin grande efecto) y algodón (que hilan y del que hacen medias, gorros y otros artefactos de buena calidad)

I anota curiosament amb un xic d'ironia que malgrat s'hagués creat la fàbrica per als orfes «en los telares de medias, la mayor parte de los que trabajan eran mancebos asalariados de fuera de la casa, y entre ellos una mujer».

I com un hàbil executiu diu també que «la mayor ganancia está en las medias que se llevan a Sevilla». La institució privilegiada la pràxis a la teoria i per aquest motiu redacta un reglament el 1786 quan l'establiment ja funcionava regularment, mentre les ordenances per «a poder trabajar» s'envien a la Junta de Comerç de Barcelona solament el 1799.

Més significatiu és encara el fet que és el gremi de paraires qui decideix el 1788 «apadrinar a un sujeto francés para poner una fàbrica de paños», la història del qual ens la resumeix Zamora. Es tracta de *Francisco Josef Añel* «quebrado de Francia, que se estableció aquí dos años hace, [y que] puso su fàbrica de unos diez meses [en la cual] tiene 10 bancos de hilar, con 40 husillos cada uno, otros muchos tornos, y la máquina de cardar compuesta de cilindros forrados en cardas y lienzo en donde se pone el algodón tirado a peluchones. Es muy buena, la mueve una persona».

Aquest fet representa en certa manera que el camí de la història continua malgrat els entrebancs i així petites indústries es van creant al raval de Girona, al Pont Major i a Sarrià de Ter, pobles «de gente aplicada y vividora», on Zamora diu que «vimos... hacer las pajuelas... y el agua picante que hay en las mismas casas».

L'arquitectura assistencial

A Girona existien bàsicament tres institucions importants: *L'Hospital del Rei al barri del Mercadal*, reformat i ampliat el 1700 per anònims enginyers militars i visitat per Zamora, que constata que en el mateix hi havia «dependencia para la tropa... que iba a des-

tacamentos a Rosas y a otros parajes malsanos del Ampurdán y allí cogiendo tercianas volvían al hospital... y llenaban el lugar de enfermos» pel que preconitza una millor assistència per impedir el contagi.

L'*Hospital general* apareix al nostre viatger Zamora un «edificio grandioso bien asistido, y unido con el hospicio en la parte que toca a los enfermos de esta casa» configurant teatral i escènicaament una plaça de l'Hospital, utilitarista i amb escassa decoració, que serà novament reformada per les obres del convent de Sant Francesc el 1796.

Silència Zamora la construcció de la farmàcia realitzada a començaments del XVIII i decorada amb una col·lecció d'instrumental i pots d'apotecari comparables als de Llívia, i la gran reforma realitzada el 1739 per *Agustí Soriano*, però no l'ampliació de la Casa de Convalescència, comissionada el 1781 pel bisbe Lorenzana. I crític com és diu que es tracta d'«*unas habitaciones para mujeres*, que han tenido alguna desgracia. Sólo las que pagan están en pieza separada».

Explica també que la major aflluència de malalts es registra durant l'estiu, moment en el qual els pobres «no habiendo muchísima limosna del pan,... compraban y comían fruta, que vale barata, con lo que enfermaban, quedándose en el hospital general, y esto era también común a la gente poco acomodada del pueblo», opinió confirmada per Young que diu que «els pobres viuen de verdures i cansalada».

Però és l'Hospici, la joia de la ciutat. Projectat pel gran arquitecte *Ventura Rodríguez* el 1776-1785 a la plaça de l'Hospital, segueix el model de moda amb planta quadrangular tancada, patis interiors i església a l'eix en un estil de gran funcionalitat i simplicitat, tot utilitzant un llenguatge arquitectònic neoclàssic, en el qual l'únic signe ornamental sigui donat per la portalada rococó amb l'escut d'un dels fundadors, el canonge Colomer i Cruilles.

Zamora descriu l'Hospici com un «edificio aislado, con dos grandes patios y una hermosa huerta, con abundancia de agua del Ter [capaz para] 1.500 personas, pero con holguedad del actual gobierno no llegan».

Diu, però, que aquesta obra ha dividit la ciutat, motiu pel qual «ha padecido graves contradicciones, habiendo personas en el pueblo que todavía no lo han visto».

De l'interior destaca «la pieza de juntas... muy buena... [con] multitud de pergaminos desarreglados pertenecientes a él» que caldria classificar. Admira sobretot la perfecta organització de la majordomia, del guarda-roba «limpia y arreglada» i sobretot l'administració, on finalment sembla regnar l'ordre en «haber en ella un libro con la historia del establecimiento, otro con la de los derechos, otro con la de las representaciones, otro con la de los títulos corrientes y, finalmente muy buenos estados de las rentas de la casa, de sus gastos, de los trabajos que se hacen en ella y de los que estos producen».

Sugereix utilitàriament la supressió de l'hospici d'Olot, projectat també per *Ventura Rodríguez* i la transformació de l'edifici «alquilándole para casas, cuyo ensanche necesita aquel pueblo, y que sus réditos sirvan para aumento del de Gerona [ya que] se halla en el día desempeñado y con un efectivo en fondos de más de 20.000 libras [ya que] la mayor ganancia está en las medias que se llevan a Sevilla».

Li ha agradat també la innovació introduïda a l'Hospici segons la qual «reciben los bordes de 4 años, y hasta esta edad ha dispuesto la administración del hospicio que se los mantengan en sus casas las didas, con lo cual se ha conocido notable ventajas [y que] en recompensa en el hospital reciban los enfermos del hospicio».

Com a bon higienista li sembla malament però «que duerman más de uno en cada cama».

L'Arquitectura dels Serveis

D'entre els edificis destinats als serveis Zamora visita la «magnífica» *Casa de la Ciutat*, en la qual el bisbe Lorenzana vol crear una *Escuela gratuita de Dibujo*, que serà dirigida per Joan Carles Panyo i Figaro i Josep Barnoya «cuyas tres piezas son para este pueblo magnificas... [si bien] es un dolor ver los retratos, etc [pues] empiezan en Carlos II».

Durant tot el segle són constants les obres de manteniment del rellotge de la façana de l'Ajuntament el 1711, 1729-1730, 1747, 1753 i 1796-179.

I obres de manteniment es realitzen també al *Teatre de Comèdies* al Pallol el 1782 i 1799 segons projecte de Josep Illa i gràcies a les aportacions de diversos particulars i de l'Escola de Dibuix.

El 1790 es realitza una gran reforma de la *Presó*, definida per Zamora «fuerte, pero poco capaz».

De l'*Audiència* destaca només la importància de l'antic arxiu, on s'hi troba «la firma de San Francisco de Borgia, que segurament abundará en él».

Tractant-se d'una ciutat comercial són nombroses les normes dictades per l'Ajuntament per tal de regular la venda dels productes, entre elles la del 1757 que preveu que els gèneres que entrin a la ciutat durant les fires de Sant Narcís no paguin drets, tendent a afavorir un increment del comerç durant les festes de la ciutat.

Molt important sembla ésser la venda del gel i de la neu, que trobem localitzada el 1716 a una casa de l'Ajuntament al número 70 del carrer Mercaders el destinat a la ciutat i el del capítol catedralici al número 152 del carrer de la Forsa, casa arrendada a la vídua Marianna Boix. És nomenat també el mateix 1716 un pesador de neu —càrrec vitalici elegit pels Jurats—, que es cuidarà de pesar la neu i el gel i d'administrar la venda amb un salari anual de 65 lliures. El 1730 l'Ajuntament efectua la primera normativa per regularitzar aquesta venda que es trasllada a un establiment del barri del Mercadal, tot establint també els preus de les barres i la provisió de gel, que la ciutat ha de tenir sempre per al clergat.

Aquesta normativa ve ampliada el 1780-1782 i 1785-1786 amb la redacció d'ordenances sobre el gel i els pous de neu.

I també el 1767 la ciutat que tan afeccionada és a dictar reglaments i ordenances, redacta unes ordenances relatives als *forns de coure pa*, on segons Zamora «se hacen dos especies de pan de un mismo trigo y ambas son buenas».

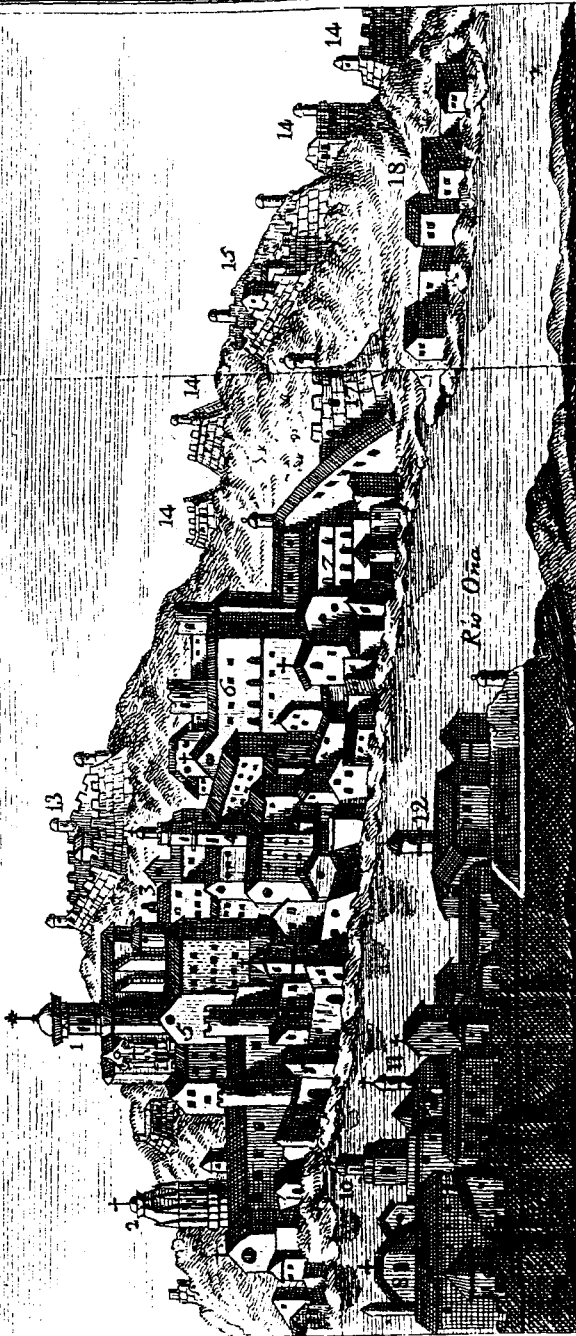
De les *carnisseries*, regulades pel pesador de carn —càrrec vitalici elegit pels jurats— que comprova el pes just a les carnisseries, establertes a tres coberts situats a la plaça de les Cols, a les Pescateries i a la plaça de Sant Feliu (junt a dos corrals per al bestiar durant la nit), diu en canvi Zamora que «no es grande oficina».

Silència, però, completament la construcció de les *Peixateries noves* a finals de segle entre el riu i Santa Clara i les Hortes, en substitució de les del Pes de la Palla, obra que conjuntament a les cases del carrer de Santa Clara tanquen una sèrie de placetes del barri del Mercadal obertes al riu.

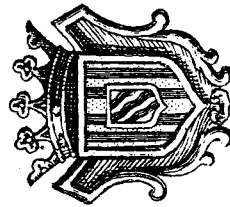
L'Arquitectura privada. La construcció de les cases

Malgrat els estralls de la guerra, són constants la redacció de normatives municipals per intentar assolir una millora en la construcció i també en l'aprofitament dels materials utilitzats.

VISTA MERIDIONAL DE LA CIUDAD DE GERONA

- 1 — La Cathedral
- 2 — La Colegiata de S. Feliu
- 3 — Palacio Episcopal
- 4 — El Colegio Irlandés
- 5 — Convento de Capuchinos
- 6 — Convento de Dominicos
- 7 — Convento de Mercenarios Calzados
- 8 — Casa de la Misericordia
- 9 — El Hospital General

- 10 — Parroquia del Mercado
- 11 — Convento de Franciscos Observantes
- 12 — Convento y Fuerte de los Mínimos
- 13 — Castillo del Monju
- 14 — Fortines
- 15 — Castillo del Condeable
- 16 — Convento de Carmelitas Calzadas
- 17 — Castillo de la Merced
- 18 — Arcebal de la Guineja

Palomino. f.

Girona. Vista meridional de la ciutat. 1781.

Palomino, gravador.

Gravat a B. Espivalt Garcia, Atlante español o descripción general geográfica e histórica de España por reinos y Provincias de sus ciudades, villas y lugares famosas, Madrid 1781. V il·lustració 5. Barcelona. Institut Municipal de Història.

Amb posterioritat als setges esmentats el *Mostesaf* el 1715 ordena la recollida de les escombriaries i la circulació als carrers els dies festius. El 1716 s'anomenen dos obrers biennals amb un sou de 25 lliures per «evitar perjuizios à los vezinos» en les obres públiques i en les privades, necessàries a la ciutat, mentre que el 1720 s'atorguen normes que regularan d'ara endavant la reparació d'edificis i carrer, ampliades i confirmades el 1732 i sobretot el 1737 amb la creació de la *Junta de Reials Obres* que redacta una normativa global relativa a les Obres Públiques i a les privades. Per primera vegada el 1732 és parla de com s'han de construir els *balcons*.

Pel que es refereix a la forma de construir i usar els materials, els enginyers militars introdueixen l'ús de voltes a prova de bombes, el 1720 i els arquitectes i mestres de cases l'ús dels balcons a les cases, el 1732. Normes subsidiàries preveuen la utilització de ferro per a la restauració dels ponts el 1721, el qual des del 1777 prové de la muntanya d'Anglès. D'altres regulen la utilització de la calç (1792) i del guix (1797).

Sorpren el 1716-1717 el gran nombre de mestres de cases, arquitectes, enginyers, fusters i terrissers a part d'un pintor i un escultor que habitaven a la zona baixa de la ciutat, sobretot a Pedret, Portal de la Barca, Rosa etc. entorn dels monestirs de Sant Pere dels Gallegans, Sant Feliu i el Carme i més tímidament entorn del de Sant Francesc, responsables de l'arquitectura del segle XVIII. Segons Zamora són bons professionals, construeixen, projecten i restauren «buenas casas... algunas capaces, bien alojadas, y sus dueños tienen habilidad».

En contemplar-les des del campanar de la Catedral s'adona que estan «en buen estado». Boada diu que les cases dels ciutadans en general eren de planta baixa i un pis, amb tres o cinc habitacions i destinades a una sola família que usava la part baixa com a obrador o botiga.

Segons els permisos d'obres que han arribat fins a nosaltres, que són molt pocs —ja que en realitat s'en deuen haver perdut força— es construïren o reformaren cronològicament a Girona:

Anys	Nombre de cases construïdes, reformades o restaurades - Situació
1710	1 (<i>Colls-Labayen</i> , Batlle i Prats)
1711	1 (<i>Laporte</i> , Pujada a la Catedral)
1715	1 (<i>Prats</i> , Mercadal)
1730	2 (<i>Dalmau i Nadal</i> , Plaça de les Cols per la banda de l'Onyar)
1734	3 (<i>Sarriera i Corominas</i> , sobre la Bomba, <i>Puig</i> , Calderers)
1740	1 (<i>Bastero</i> , plaça Lledoners)
1755	6 (<i>Geli, Pla, Grau, Aniversaris de la Catedral, Estany, Bernada</i> ; Sabateries Velles)
1759	1 (<i>Quintana</i> , Valentí Almirall)
1767	1 (<i>Carles</i> , plaça del Vi)
1769	1 (<i>Pastors</i> , plaça de la Catedral)
1782	1 (<i>Metge</i> , Ciutadans)
1784	2 (<i>Poch i Buscà</i>)
1790	2 (<i>Martí i Bosch</i> , plaça de les Cols)
1796	8 (« <i>Almotacén</i> », <i>Mateu</i> , Neu; <i>Salliura</i> , Sant Daniel; <i>Dorca i Aniversaris de Sant Lluc</i> , Llansana; Camps, Sant Francesc de Paula; <i>Talleda i Rigau</i> , Quatre Cantons)
1797	9 (<i>Benavent</i> , Pujada Sant Martí; <i>Camps Martí, Delàs, Dorca i Company</i> , Llansana; <i>Feliu</i> , plaça de les Cols; <i>Marull i Noguer</i> , Pavo; « <i>de la Iglesia Obra del Mercadal</i> » i <i>Albrador</i>)

Anys	Nombre de cases construïdes, reformades o restaurades - Situació
sense any	(<i>Ferrer i Heras de Puig</i> , Bonaventura Carreras Peralta; <i>Pabordia</i> , Pujada de la Catedral; <i>Ribot-Mates</i> , Albareda; <i>Solterra</i> , <i>Berenguer i Desbac-Cartellà</i> , Ciutadans; <i>Caramany</i> , plaça del Vi i <i>Martinez Davadillo</i> , Cort Reial)

Sembla per tant que les obres inicien entorn dels anys trenta però que només a partir dels anys vuitanta es regularitza la pràctica de construir prèvia petició del permís d'obres corresponent, malgrat la creació de la Junta de Reials Obres el 1737.

L'exclusiva de la construcció correspon quasi sempre a la noblesa que al llarg del segle XVIII reforma externament i internament els seus palaus i comença a cuidar més acuradament els seus jardins.

De totes aquestes obres Zamora lloa el projecte de la Casa Roca de Sant Pons, el propietari de la qual «ha hecho una fundación rica de misas, bien rara [que] debería unirse a algún objeto de enseñanza» insistint en la necessitat que en té la ciutat.

Entre les altres obres destaquen les *restauracions globals d'antics casals* com la de la Casa Carles convertida per un desconegut arquitecte en un veritable palau neoclàssic el 1767, casal que acull digne les visites reials a la ciutat i des de la qual, com al Palau Reial de Nàpols, es podia accedir directament al teatre. De la mateixa cal destacar l'ample porta dovellada, el pati i l'escalinata principal i el jardí on es planten llorers, mimoses, presseguers, pitospos, acàcies i margalló.

També la transformació del Seminari en el Casal dels Pastors a la plaça de la Catedral, amb dependències construïdes entorn d'un pati central (1769) aprofitant part de la muralla de Sobreportes i la transformació de la Casa Metge al carrer Ciutadans en Casa del Governador i Fonda (1782) en comprar-la l'Ajuntament per 13.000 lliures.

És també ampliada la Casa del Paborde a la Pujada de la Catedral i remodelada la casa Ribot-Mates i el Palau de Caramany per la família Andreu, la qual amb un gust notable conserven els finestrals renaixentistes de la façana.

Són notables els exteriors i els patis de les cases Berenguer al carrer Ciutadans i Martínez Davadillo a la Cort Reial, els escuts familiars dels balcons de la Desbac del carrer de Ciutadans i la decoració del pati amb una font amb curioses granotes a les cantonades al Casal dels Solterra sempre al carrer de Ciutadans.

Es fan nombroses reformes a les construccions del jardí de les Cases Bastero (1740) i Quintana, plantats de til·lers i de lledoner, llimoner i vinya el primer i d'auró, cedre, heura, margalló i palmeres el segon.

Són també molt interessants les reformes dels interiors de les cases Pla de les Sabateries Velles, i de les del carrer Bonaventura Carreras Peralta: Heras de Puig i Ferrer, l'última de les quals és decorada amb pintures murals de tema bíblic a finals de segle.

Cases per a artesans i treballadors es construeixen al Mercadal, a Salt i a Santa Eugènia, on segons Zamora «a principios de este siglo no había ni una casa y en el día son bastante crecidas» gràcies a la incipient industrialització, en clar contrast amb el pla de Girona i Palau Sacosta poble eminentment agrícola on «a más de los frutos que se cogen, cada labrador tiene unas cuantas ovejas, que no pasan de 20 ó 30, cuyos corderos son tan famosos que se llevan hasta Valencia y Madrid».

Young molt més atent a l'agricultura, havia parlat tres anys abans telegràficament de la importància agrícola d'aquesta zona dient que «els conreus segueixen essent bons. Els ceps s'enfilen pel arbres. Molt bestiar: mules, cavalls, xais i porcs. Arades amb bous.

Bona terra. Estan collint els pèsols: mates de tres peus d'alçada i tavelles com el llúpol, canem de sis peus en secà, bon país. Les garbes encara són fora, bé que els camps ja són verds de mill que surt... gran confiança en el clima».

Malgrat que l'urbanisme i l'arquitectura gironina del segle XVIII estan profundament influenciats per les circumstàncies polítiques, són els responsables del canvi de mentalitat que experimenta la ciutat i que porta durant el segle XIX a la creació del gran barri del Mercadal i a l'enderrocament de les muralles, vencent per tant els elements que impedièn l'eixamplament de la mateixa.

Material utilitzat

1. Fonts

Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona)

Correspondència entre el Gremi de Paraires de Girona i la Junta de Comerç de Barcelona.

Arxiu Històric Municipal de Girona

Manuale d'Acords (1700-1800), *Índice de las certificaciones dadas desde 1700 a 1800*,

Relación de Expertos sobre reconocimientos verificados en casas de particulares, *Legajos de Obras Particulares*, *Fortificaciones*, *Finques Rústiques*, *Finques Urbanes*, *Presons*, *Teatre*, *Enllumenat*, *aigües i clavegueres*, *Obres de caràcter municipal*, *Mapes i Plànols*.

2. Cartografia

Mapes de la Biblioteca de Catalunya, de l'*Institut Municipal d'Història* i del *Museu Militar de Montjuïc de Barcelona*, de la *Cartoteca Històrica del Servicio Geográfico del Ejército de Madrid*, de la *Bibliothèque Nationale* i de la *Cartotèque de Vincennes de París*.

3. Bibliografia

A. MATAMOROS, *Memoria sobre los medios más fáciles y menos costosos para alejar de Gerona los males que causan las avenidas de los ríos Ter y Oñà*, Gerona 1843.

P. MADOZ, *Gerona a Diccionario geográfico, estadístico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid 1849, 5, 372.

J. de CHIA, *Inundaciones de Gerona*, Gerona 1861.

J. GIBERT, *Gerona. Petita història de la ciutat i de les seves tradicions i folklore*, Girona 1946.

A. YOUNG, *Viatge a Catalunya - 1787*, a cura de R. Boixareu, Barcelona 1970.

J. NADAL FARRERAS, *La introducción del Catastro en Gerona, Contribución al estudio del régimen fiscal de Cataluña en tiempos de Felipe V*, Barcelona 1971.

ZAMORA, F. de, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, a una de R. Boixaren, Barcelona 1973.

MOLI FRIGOLA, M., *La desamortización en la provincia de gerona (1835-1854)*, tesi Doctoral, 1974-1975, especialment el capítol V: *La utilización del suelo en la ciudad de gerona*, pàgs. 395-473, i el resum publicat el 1976. Vegi's també, de Moli Frígola M.: *El impacto de la Primera Revolución Industrial en la ciudad de Gerona y su área de influencia; El pleito de Joseph Salabert. Un conflicto entre la Junta de Comercio de Barcelona y el gremio de pelaires de Gerona*.

R. GRABOLOSÀ, *Joan Carles Panyó i Figaró*, Olot 1976.

M. MOLI FRIGOLA, *Francesc Soriano*, a *Gran Enciclopèdia Catalana*, 13, Barcelona 1979, 776 i les revisions efectuades pel *Diccionari d'artistes catalans, valencians i balears* (en premsa) i per la 2ª edició de la GEC.

- R. ALBERCH FUGUERAS, *Guia inventari de l'Arxiu Històric de l'Ajuntament de Girona*, Girona 1983.
- M. MOLI FRIGOLA, *Las plazas de la desamortización y las teorías arquitectónicas de la segunda mitad del siglo XIX*, a *Urbanismo e Historia Urbana en el mundo hispánico*, Madrid 1985, II, 1125-1179.
- R. ALBERCH FUGUERAS / N. CASTELLS CALZADA, *La població de Girona (segles XIV-XX)*, Girona 1985.
- J. FABRE, *guía d'escultures als carrers de Girona*, Girona 1985
- AA.VV., *Història del teatre municipal de Girona, 1769-1985*, Girona 1985.
- M. MOLI FRIGOLA, *La calle del Progreso. Metodología para el estudio de las transformaciones efectuadas por los compradores de Bienes Nacionales en la ciudad de Girona*, a *Desamortización y Hacienda Pública*, Madrid 1986, II, 377-409.
- J. BOADAS RASET, *Girona després de la guerra de Successió. Riquesa urbana i estructura social al primer quart del segle XVIII*, Girona 1986.
- J. FABRE / R. ALBERCH, *Jardins del barri vell*, Girona 1986.
- J. FABRE, *Girona entre quatre rius*, Girona 1986.